

УДК 338.45(47:477):"1920/1930"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.9>

Т. Перга, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>
 ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

ГАНЧІР'Я – НЕПОТРІБ АБО ЦІННИЙ РЕСУРС? УТИЛІЗАЦІЯ ВІДХОДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Проаналізовано вторинне використання відходів в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. на прикладі ганчір'я. Дослідження зумовлено нерозкритістю цієї наукової проблеми у вітчизняних і закордонних розвідках. На основі порівняльного аналізу утилізації ганчір'я в Російській імперії та в СРСР (на прикладі України) доведена відсутність розривів у діяльності в цій сфері, що зумовлено визнанням цінності ганчір'я як сировинного ресурсу для розвитку багатьох галузей промисловості, зокрема паперової. Зроблено висновок про реконцептуалізацію відходів у ранньому СРСР, які почали розглядатись як цінний сировинний ресурс для потреб радянської економіки та експорту. Виявлено, що первинний інтерес до збирання ганчір'я зумовила необхідність розширення експорту з метою отримання додаткових валютних надходжень і придбання на них дефіцитних у СРСР техніки і товарів, проте з другої половини 1920-х рр. була визнана його користь і для потреб радянської промисловості. З'ясовано, що з розвитком радянської економіки, розширилось коло замовників ганчір'я й до паперової та легкої промисловості долучились хімічна, галантерейна і будівельна. Розкрито схожість і відмінність багаторівневого механізму збирання ганчір'я і його головних учасників у царській Росії та в Радянському Союзі. Простежено еволюцію його формування та з'ясовано, що у 1920-х р. діяльність зі збирання ганчір'я була децентралізованою і здійснювалась як один із напрямів заготівлі різних видів сільсько-господарської і промислової сировини для радянської економіки широким колом учасників. Поставлено питання про необхідність аналізу дилеми збирання ганчір'я в умовах тотального дефіциту товарів широкого вжитку й бідності населення, яке широко користувалось практиками ремонту одягу, унаслідок чого у смітниках часто викидалось майже непридатне для вторинного використання лахміття. Автором не виявлено екологічної мотивації вторинного використання ганчір'я в цей період, проте зроблено висновок, що його наслідки сприяли створенню певних елементів інфраструктури сортування та зберігання відходів, розробці і вдосконаленню правил поводження з ними, що створило основу для більш ефективного і свідомого поводження з відходами у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: споживання, утиль, відходи, ганчір'я, вторинне використання ресурсів, СРСР, Українська СРР, Російська імперія.

Упровадження вторинного використання відходів у багатьох країнах світу супроводжується вивченням позитивного досвіду ресурсозбереження. Ґрунтовного вивчення заслугує модель, яка сформувалась у СРСР, де одним із засобів боротьби із втратами в сільському господарстві та промисловості й одночасно важливим інструментом економії сировини було збирання різних відходів: макулатури, металобрухту, склотари, відпрацьованих шин, ганчір'я, кісток, шкіри, рогів, копит, щетини тощо. Хоча в радянській, сучасній українській і зарубіжній історіографії політиці щодо відходів у СРСР приділена певна увага, досі залишається багато незаповнених лакун, серед яких – збирання і використання ганчір'я в перші роки становлення Радянського Союзу.

Іншою лакуною є відсутність ґрунтовних досліджень у царині утилізації відходів у 1920–1930-х рр., адже існуючі розвідки присвячені переважно періоду "холодної війни" [26], [23], [27], [24]. Зокрема поширеною є думка, що вторинне використання відходів почало активно розвиватись у СРСР після Другої світової війни внаслідок переоцінки відходів як додаткової сировини для промисловості та виробництва товарів широкого вжитку [24]. Єдиним виключенням є студії з розвитку паперової промисловості й компанії, організовані радянською владою для збирання макулатури [28], [15] і металобрухту [22] у період між світовими війнами.

Метою цієї статті є аналіз формування державної політики з утилізації ганчір'я в СРСР у 1920-х – на початку 1930-х рр., що дозволить заповнити існуючу наукову прогалину. Географія дослідження обмежується територією Української РСР (УСРР), яка була однією з найбільших і найбільш промислово розвинених республік СРСР. На наш погляд, це дозволить зрозуміти загальні тенденції, які сформувались у Радянському Союзі в цей царині зазначеного періоду. Завдання статті полягає у виявленні послідовностей або розривів у діяльності з утилізації ганчір'я в Радянському Союзі порівняно з Ро-

сійською імперією, з'ясуванні головних учасників і специфіки цього процесу в УСРР.

Джерельною базою статті є науково-популярна література з питань утилізації радянської доби, архівні матеріали, статистичні дані й радянська преса кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Хоча проблема відходів є міждисциплінарною та її можна розглядати через призму споживання, світу матеріальних речей, економічного розвитку тощо ми спробуємо проаналізувати її через призму ресурсного підходу. З огляду на нерозкритість окресленої проблематики, цю статтю ми розглядаємо як спробу узагальнити існуючу інформацію й окреслити шляхи її подальшого вивчення.

Перш за все, надамо тлумачення термінів, якими ми послуговуватимемося у статті. Ганчір'я ми розглядаємо як непридатні для прямого використання вироби або частини виробів із натуральних волокон (льону та бавовни), які втратили експлуатаційну цінність, а також вироби із браком і відходи легкої промисловості, які належать до утилю; утиль (утильсировина) – непридатні для вжитку речі, які можна використовувати як сировину; відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються у процесі людської діяльності та не мають подальшого використання; лахмітники – особи, що скуповували і продавали старі зношені речі в Російській імперії, заготівельники – працівники, які здійснювали заготівлю сировини в СРСР на замовлення органів радянської влади.

Купівлі і продаж старих зношених речей як вид економічної діяльності або стратегії виживання певних категорій населення існували в різних країнах світу протягом багатьох століть. Цим займались лахмітники, яких ще називали ганчірниками; багато з них були ромами або євреями [20]. Поширеність таких операцій зумовлювалася характером споживацької культури середніх віків і нового часу, яку можна охарактеризувати як "дефіцит предметів (матеріальних речей)" [29] або обме-

жений доступ до них широких верств населення. Індустріальний розвиток другої половини XIX – початку XX ст. і збільшення виробництва товарів широкого вжитку дещо зняли гостроту проблеми, однак ще залишались багато людей, у повсякденній практиці яких закріпились такі традиції, як лагодження й повторне використання багатьох побутових речей, зокрема одягу. Нестача сировини для роботи промислових підприємств активізувала використання багатьох відходів, серед яких важливе місце зайняло ганчір'я. У другій половині XIX і на початку XX ст. воно розглядалось як цінний сировинний ресурс для легкої й паперової промисловості. Ми свідомо залишаємо поза увагою цієї статті вторинне використання ганчір'я на побутовому рівні, адже вважаємо, що головний стимул його збиранню надав розвиток промисловості.

Хоча багато дослідників пов'язують поширення практик збирання і вторинного використання відходів (наприклад, металу, харчових залишків) із Першою світовою війною або післявоєнною розрухою [25], це не стосується ганчір'я, яке було одним із ключових ресурсів для виробництва одягу й паперу ще у XIX ст. Виявлено на той час технологія виготовлення паперу з ганчір'я була досить простою і типовою для підприємств цієї галузі в різних країнах світу. Сировина сортувалось, подрібнювалась на невеликі частини і варилась у великих котлах, потім перетиралась механічним способом у спеціальних чанах (рольнях) до утворення рідкої кашоподібної суміші, у яку для відбілення додавались домішки білил і соди. Вона витягувалась на металічній сітці і пропускатись між двома великими мідними циліндрами, поверхня яких щільно стискалась. На них намотувався папір, який одночасно підсушувався і пресувався. У Російській імперії з одного фута ганчір'я (приблизно 30 г) вироблялося $\frac{3}{4}$ фути паперу (приблизно 22 г) [1, с. 27]. Хоча в Радянському Союзі у 1930-х рр. для виробництва паперу вже почала використовуватись целюлоза, ганчір'я ще вживалось як додаткова сировина. Принаймні посібник із виготовлення паперу, датований 1944 р., пропонує для 100 кг паперу використати 127–175 кг ганчір'я залежно від ступеню забруднення (або 135–150 кг соломи або 110–120 кг макулатури) [3, с. 42–43].

У Російській імперії, за оцінками А. Бахтіярова, на кінець XIX ст. збирання ганчір'я вже перетворилось на окремий промисел, який був складовою масштабної діяльності із заготівлі різних видів утилю. Лише одна Невська паперова фабрика Варгуніних щорічно використовувала ганчір'я на суму 150 тис. крб (більш ніж 100 тис. пудів, що є еквівалентом 1,638 тис. т). Попит на ганчір'я був великим і постійно зростав. Так, у 1850 р. у країні було виготовлено паперу на суму 3 млн крб, у 1885 р. – уже на 14,5 млн крб.

Варто вказати на формування своєрідної багатоступеневої ієрархії замовників-підрядників, які були головними учасниками процесу його утилізації. Так, лахмітники найнижчого рівня збирали від 50 пудів (819 кг) до 100 пудів (1,638 тис. кг) ганчір'я і продавали його "кулакам", які, накопичивши 1000 пудів (16380 кг або 16 т), реалізовували його "гуртівникам", обороти яких сягали 15000 пудів (24 т) і більше. Останні укладали угоди з підприємствами з виготовлення паперу, які були головними замовниками сировини [1, с. 26]. Поширеною, однак не єдиною була практика обміну ганчір'я в населення (переважно сільського) на різні галантерейні дрібни-

чки, якою займались лахмітники низового рівня під час сезону заготівлі утилю, що тривав із весни до осені на всій території Російської імперії.

Вартість різних сортів ганчір'я коливалась залежно від ступеня зношеності волокна та чистоти тканини в таких межах: збірка (ганчірки зі сміттєвих куп) – 1,25–1,50 к. за пуд (за 16,38 кг); біле ганчір'я – 1,70–2,40 к.; сіре ганчір'я – 1,20–1,90 к.; синє ганчір'я – 1,50–1,75 к.; мішковинне ганчір'я – 1,10 к.; ситець кольоровий – 1,80 к.; коленкор білий – 1,90 к.; мотузка – 1,90 к.; канати – 1,30–1,50 к.; джут – 1,65–1,70 к. [1, с. 25].

За приблизними оцінками А. Бахтіярова, на кінець XIX ст. потреба в ганчір'ї підприємств паперової промисловості Російської імперії складала близько 2,5 млн пудів (40,951 т). Якщо для розрахунків взяти усереднену вартість пуду ганчір'я 1,50–1,70 к., то можна зробити висновок, що об'єм щорічних фінансових операцій із цим видом утилю в Росії складав приблизно 3,75–4,25 млн крб. Однак потенційна ємність російського ринку ганчір'я дозволяла заготовляти 5 млн пудів цих відходів (81,91 т) щорічно. Деякі російські підприємці навіть експортували ганчір'я. У дослідженні А. Бахтіярова наводиться цифра 100 тис. пудів (1,638 т), що вивозилось до Великобританії [1, с. 28].

Проте російський ринок утилізації ганчір'я розвивався суперечливо. Маючи високу ємність, він постійно відчував брак сировини, що, на наш погляд, спричинювалось децентралізацією заготівель, відсутністю оперативної комунікації між різними частинами країни, високою економічною привабливістю цієї діяльності (низька ціна сировини високих трудовитрат) тощо. Тому окремі російські заготівельники як експортували, так й імпортували ганчір'я. 1913 р. із Росії було вивезено 15,7 тис. т відходів на суму 7,678 млн крб (середня вартість тонни 48,9 крб), а ввезено 11,5 тис. т ганчір'я вовняного і напіввовняного на суму 6,136 млн крб (вартість тонни 53,36 крб) і 18,9 тис. т ганчір'я і клаптів на суму 8,121 тис. крб (42,9 крб за т) [5, с. 61–80]. З огляду на відсутність детальних даних щодо структури експортно-імпортних операцій цього періоду, доцільно припустити, що до Росії ввозилась більш дефіцитна сировина (вовна), сировина вищої якості або за нижчою ціною порівняно з цінами на внутрішньому ринку.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. на ринку Російської імперії існував як попит на ганчір'я як один із видів сировини, так і відповідна пропозиція; сформувались механізми його заготівлі, коло учасників, логістичні ланцюжки й відповідна інфраструктура.

Радянський Союз, за нашими оцінками, використав цю модель і прилаштував її для своїх потреб. Головним фактором формування діяльності щодо використання утилю в СРСР став тотальний дефіцит майже всіх матеріальних ресурсів, зумовлений післявоєнною розрухою. Тому діяльність із заготівлі різної промислової та сільськогосподарської сировини набула стратегічне значення. Ще у 1918 р. постановою Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) СРСР було створено відділ утилізації непридатних предметів, який займався утилізацією відходів – непридатних у тому чи іншому виробництві майна та матеріалів промисловості. Паралельно з цим розпочалась масштабна діяльність із заготівлі різної сировини, яка трактувалась на початку 1920-х рр. досить широко. Так, до неї було віднесено не лише сільськогосподарські продукти і відходи, а й побутові та промислові відходи – ганчір'я, бите скло, папір, старе

взуття та калози, металообрхт. Одним із перших у СРСР у 1918 р. набрав чинності декрет щодо заготівлі тваринної сировини, шкіри, хутра, козиної шкіри, щетини, волоса, вовни, рогів і копит [6, с. 771]. У СРСР і УСРР зокрема розпочалась масштабна діяльність із заготівлі сировини як для зовнішнього, так і для внутрішнього ринку. Варто наголосити, що в документах установ, які її здійснювали, використовується саме термін "заготівля". А організації, які займалися заготівельно-збутовою діяльністю, закуповували і продавали відходи нарівні з іншою сировиною, до номенклатури якої входили кістки, теляча шкіра, прядиво, кишки домашньої

худоби, пух і пір'я, хутро, яйця, горіхи, яблука, цибуля, тушки зайців і хом'яків тощо. Це вказує на концептуалізацію відходів як важливого сировинного ресурсу для потреб торгівлі й розвитку промисловості.

Спершу інтерес до ганчір'я зумовила потреба розширити експорт, адже радянська економіка потребувала валюти для закупівлі за кордоном техніки.

Ганчір'я вважалося другорядною статтею експорту, однак уже з 1921 р. заготівельним організаціям було дозволено включити його до своєї номенклатури. Найбільшими експортерами ганчір'я із СРСР були: США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія.

Таблиця 1. Експорт ганчір'я із СРСР [12, с. 391]

Рік	Експорт із СРСР, т	Експорт із СРСР, тис. крб
1913	15729	6 111 000
1918	100	38 000
1921	98	132 000
1922	1212	464 000
1923	3 433	1 263 000
1924	15 913	9 047 000
1925	14 034	7 869 000
1926	22 821	12 372 000
1927	27 820	15 540 000
1928	8 692	4 684 000
1929	41 572	22 047 000
1930	52 387	22 228 000
1931	19 668	7 169 000
1932	18 162	6 127 000
1933	18 703	5 409 000
1934	19749	6 256 000

З України експорт ганчір'я розпочався у 1925 р., його здійснював Держторг УСРР. Експортна номенклатура ганчір'я складала 112 найменувань. Зараз неможливо встановити об'єми заготівлі й експорту ганчір'я з України оскільки діяльність у цій царині була децентралізованою і до неї залучено широке коло учасників різного рівня. Згідно з архівними документами, на грудень 1931 р. було поставлено план зібрати для експорту 515 т ганчір'я, однак його було виконано на 60,1 %. Вукоопспілка (яка у другій половині 1920-х рр. мала обіг близько 12 % збирання цього виду утилю) [11, с. 313] до 1 жовтня 1929 р. мала здати Держторгу 1000 т ганчір'я [18, с. 317], план на другий квартал 1929/1930 р. склав 125 т на суму 14,2 тис. крб [17, с. 11]. 25 % ганчір'я, яке збирала мережа організації, йшло на експорт [19, с. 2–3].

Однак уже із середини 1920-х рр. було поставлено питання про потреби радянських підприємств в утильсировині, зокрема в ганчір'ї. Індустріалізація, яка розпочалась у період першої п'ятирічки (1928–1932) надала його збиранню додаткового імпульсу. У наукових працях і пресі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. відображено зростання розуміння цінності утилю для радянської економіки. На це вказують такі фрази, як "сотні мільйонів на індустріалізацію країни" [13], "золото на звалищі" [8], "невикористані скарби" [10]. Водночас було чітко кларифіковано різницю між відходами й непотребом). Зазначалося, що "непотріб – це ті відходи, які в більшості випадків не знаходять застосування. Їх утилізують, що приносить подвійний збиток – втрату матеріалу та витрати на транспортування". Відходами ж вважався той непотріб, який можна було використати. Завдання, яке ставилось перед радянською технікою і промисловістю – не давати відходам перетворюватися на непотріб [10].

Як і у попередні десятиліття, у 1920-х рр. ганчір'я розглядалось як сировина, насамперед для потреб паперової промисловості. Наприклад, лише для виробництва паперу в 1927/1928 р. необхідно було акумулювати 32 тис. т ганчір'я (близько 2 млн пудів), а в 1929/1930 р. – 40 тис. т (майже 2,5 млн пудів). Потреба в бавовняних ганчірках, які переважно використовувались у паперовій промисловості, у 1930 р. склала вже 100 тис. т [16, с. 7].

Важливим замовником була й легка промисловість. За десятиріччя – із 1921 до 1930 рр. вартість виробленої на її підприємствах продукції зросла майже в 10 разів – із 415914 крб до 4090 993 крб [4, с. 2–4]. Зрозуміло, що це передбачало збільшення використання як первинної, так і вторинної сировини. 1929 р. Радянський Союз імпортував для потреб легкої промисловості вовни на 70 млн крб, однак 20 % можна було замінити вторинною сировиною, зібраною у СРСР, що неодноразово підкреслювалось радянськими економістами [16, с. 6].

Унаслідок розвитку нових технологій у СРСР перелік галузей, де використовувалось ганчір'я, збільшився. Так, замовниками сировини стала хімічна, галантерейна й будівельна галузі, де з ганчір'я вироблявся дерматин (а з нього – господарські сумки, дамські ридикюлі, учнівські портфелі, різні галантерейні вироби, оббивка для валіз, меблів, футлярів тощо), а також будівельні матеріали – толь, рубероїд тощо. Як зазначали радянські економісти, ганчір'я могло замінити повноцінну сировину, що йшла для паперової промисловості, на 20–25 %, для виготовлення вати й картону – на 25 %, толю – на 80 % [2, с. 6].

Радянські заготівельники виділяли чотири види ганчір'я: вовняне; напіввовняне; льонопрядильне; бавовняне і збірка (іноді її ще називали браком з огляду на

те, що до неї входило різне ганчір'я, яке не можна було віднести до жодної іншої групи). Кожна група складалась із кількох сортів, що мали свій номенклатурний номер. Заготівельна номенклатура ганчір'я, яка була затверджена Наркомлекпромом СРСР 19 травня 1932 р., включала більш ніж 60 сортів сировини.

Сортність ганчір'я та виробниче призначення його як сировини визначалось ступенем зношеності і походженням волокна (рослинне, штучне або тваринне). Ганчір'я цінувалось за його якість – чим міцніше воно було, тим вищою була його вартість. Тому велику увагу приділяли його зберіганню й убезпеченню від надмірної вологості та прілості, які могли спричинити гниття ганчір'я [16, с. 6–10].

Вовняне ганчір'я використовувалось для виготовлення нової вовняної тканини. Заготівельники збирали як тонкововняне, так і грубововняне ганчір'я – старі піджаки, штани, кашкети, дамські сукні, вовняні військові гімнастерки, вироби з тонкої м'якої вовни, нові м'якововняні обрізки, каптани, сіряки, сувої, штани, онучі, спідниці, селянська в'язка, рукавиці, панчохи, шарфи, валянки, повсть, залишки овечих кожухів, зношені шинелі, ковдри, сукно від маслоробних пресів, нові обрізки перерахованих предметів. Вартість цієї сировини коливалась у межах 25–50 к. за кг.

Значна частина інших сортів ганчір'я спрямовувалась на виготовлення товарів широкого вжитку, дефіцит яких у 1920-х рр. відчувався у СРСР дуже гостро. Із бавовняного, льонопрядильного ганчір'я і дрантя утильно-заготівельні артілі або деякі державні підприємства виробляли окремі деталі підкладкового матеріалу для взуття та галантерейних виробів, домашнє взуття, чоловічі капелюхи, хутрянні шапки, рукавиці. Зокрема київська артіль "Промхозутіль" створювала художні замшеві дамські та чоловічі рукавички, кімнатні туфлі тощо.

Із бавовняного ганчір'я (зношеної білизни й одягу із ситцю, міткалю, бязі й інших тканин, трикотажних речей, ковдр, старого одягу, стьобаного ватного або ситцевого рядна) виготовляли папір, картон, вату, дерматин, толь і рубероїд. Великий попит мало дрантя – великі клапти розміром від 20х20 см, необхідні для обтирання від масла машин, механізмів, двигунів. Унаслідок збільшення кількості фабрик і заводів попит на "обтирочний" матеріал зростав швидкими темпами. Заготівельна вартість такого виду ганчір'я коливалась від 13 до 25 к. за 1 кг.

Технологія виготовлення паперу з ганчір'я у 1920–1930-х рр. майже не змінилась порівняно з тією, що практикувалась у Російській імперії. Лише розширився перелік домішок для відбілювання ганчірної напівмаси, до якого ввійшли глина, шпат, крейда, гіпс [3, с. 42–43] тощо.

У період НЕПу діяльність із заготівлі утильсировини в СРСР і УСРР була децентралізованою. З одного боку нею займалось широке коло товариств споживчої кооперації, які на замовлення органів державної влади та згідно з урядовими директивами почали здійснювати державні заготівлі клаптів, ганчір'я, відходів паперу, металобрухту, іншої промислової та сільськогосподарської сировини. Керівництво місцевими організаціями щодо виконання державних завдань здійснювала Всеукраїнська спілка промислової кооперації – Вукоопспілка (ВУКС).

Водночас було створено кілька великих оптових товариств, що також працювали на замовлення органів державної влади через свою мережу або укладали уго-

ди підряду з різними товариствами споживчої кооперації. Так, у 1922 р. з'явилося всеукраїнське акціонерне товариство зі збуту, купки й реалізації різного непотребу "Укрутильзбір", яке підпорядковувалось Вищій Раді Народного Господарства УРСР (ВРНГ УСРР) і існувало до 1930 р. Цього ж року заснували товариство з обмеженою відповідальністю "Утильсировина", афілійоване з ВРНГ, яке працювало до 1926 р. Із 1932 до 1933 р. у Харкові розгорнуло діяльність Всеукраїнське галузеве госпрозрахункове утильсировинне об'єднання Всеукраїнської спілки промислово-кредитних і промислово-кооперативних об'єднань "Вукопромутиль". Їхня діяльність загалом нагадує багатоступеневу систему заготівлі утилю в Російській імперії, однак існувала суттєва відмінність – головним замовником відходів була держава. Тому заготівлі здійснювались відповідно до планів розвитку радянської (і української) економіки. У другій половині 1920-х рр. право на цю роботу вже закріпили за державними заготівельниками. Його отримали "Укрутильзбір", "Укрбумтрест" і "Внуторг". Створення в 1932 р. Всесоюзного об'єднання із заготівель і первинної обробки утильсировини "Союзутилю" Міністерства легкої промисловості СРСР (в Україні була створена філія – Українська республіканська контора "Союзутиль") започаткувало створення централізованого механізму заготівлі відходів і формалізацію торгівлі цим видом сировини [28].

Варто вказати на багато перепон, що стояли на шляху заготівлі ганчір'я у 1920-х рр. У документах установ, задіяних у цій діяльності, часто вказується на катастрофічну ситуацію із виконанням плану. Особливо це стосувалось збирання ганчір'я в населення, що було його головним постачальником. Адже навіть у період НЕПу, коли внутрішній ринок був дещо насичений товарами легкої промисловості, придбати їх (або їхню достатню кількість) мали змогу не всі громадяни СРСР унаслідок високого рівня бідності і злиднів. Особливістю побутової споживацької культури в СРСР у 1920-х – першій половині 1930-х рр. було вторинне використання багатьох речей, зокрема – одягу, білизни, різних текстильних виробів. Речі передавались із покоління в покоління, неодноразово латались і зановувались до дір. Тому часто в утиль здавались речі, непридатні до подальшої експлуатації, відповідно його якість була невисокою. Крім того, закупівельна вартість старих речей була надзвичайно низькою. Наприклад, зношене взуття приймалось за ціною 2 к. за кг, водночас вартість нової пари коштувала 10–12 крб [21, с. 44]. Як вважає Ш. Фіцпатрік, шкіряне взуття було недоступним для споживачів через заборону індивідуальної роботи й гострий дефіцит шкіри внаслідок масового забою худоби під час колективізації [21, с. 45]. Крім того, до середини 1930-х рр. у СРСР спостерігався тотальний дефіцит багатьох товарів широкого вжитку. За офіційними даними, у 1928 р. на душу населення в середньому було реалізовано 13,6 м тканини і 0,63 пари шкіряного взуття [7]. Найбіднішою верствою населення були селяни. У 1923–1924 рр. на душу сільського населення припадало 0,15 пар шкіряного взуття і 1,47 м тканини, у 1928–1929 рр. – 0,38 пари взуття і 5,68 м тканини [14]. Ці фактори обмежували можливості придбання нових товарів широкого вжитку і унеможлилювали виконання багатьох державних планів із заготівлі ганчір'я. Наприклад, у 1929 р. у СРСР було заготовлено 150 тис. т ганчір'я на суму 18 млн крб, 30 % якого продали за кор-

дон [16, с. 10]. Однак з огляду на наведені вище потреби радянської економіки, можна зробити висновок, що ринок пропозиції ганчір'я як у СРСР так і в УСРР не міг

задовольнити потреби в ганчір'ї. Відчуваючи нестачу цієї сировини, починаючи з 1924 р., Радянський Союз розпочав його імпорт.

Таблиця 2. Імпорт ганчір'я в Російську імперію та СРСР [5, с. 61–80]

Рік	Ганчір'я вовняне та напіввовняне, тис. т	Ганчір'я вовняне та напіввовняне, тис. крб	Всього ганчір'я і клаптів, тис. т	Всього ганчір'я і клаптів, тис. крб	Імпорт ганчір'я, усього, тис. т
1913	11,5	6136	18,9	8,121	30,4
1923/24		—	0,3	166	0,3
1924/25	1,6	8 900	2,0	9 386	3,6
1926/27	6,6	23 267	6,6	23 275	13,2
1929	6,0	15 834	6,0	15 842	12,0
1930	8,6	17 454	9,7	18 221	18,3
1931	11,1	14 305	12,2	14936	23,3
1932	4,9	5646	4,9	5, 646	9,8
1933	7,4	6062	7,4	6, 075	14,8
1934	8,1	8681	8,1	8, 699	16,2
1935	8,4	10306	8,5	10, 407	16,9
1936	8,7	11922	8,9	12, 011	17,6
1937	9,3	17859	9,5	17, 957	18,8

Складалась парадоксальна ситуація – СРСР експортував досить великі об'єми ганчір'я, маючи нестачу цієї сировини для потреб власної економіки, що змушувало паралельно здійснювати її імпорт. Нині важко зрозуміти логіку такого підходу. Певним поясненням може бути якість ганчір'я, яке завозилось у Радянський Союз – вочевидь вона була вищою ніж у текстильних відходів, які збирались у СРСР. Однак аналіз діяльності експортного пайового товариства "Утильсировина", яке здійснювало заготівлю кишок домашньої худоби в першій половині 1920-х рр., дозволяє нам висунути й інше припущення. Беручи до уваги гостру потребу в зовнішньому фінансуванні й не маючи до нього доступу, молода радянська держава розглядала укладання експортних угод як доступ до короткотермінових безвідсоткових кредитів. Кошти, що надходили як передплата за заготівлю сировини, могли деякий час використовуватись для нагальних потреб відбудови радянської економіки [19, с. 2–3]. Не можна залишити поза увагою і промисловий брак, який продавався за кордон [16, с. 10], і недостатню компетентність керівників радянських установ, що контролювали експортно-імпорту й заготівельну діяльність, їхню короткозорість, приватні економічні інтереси або ідеологічні мотиви.

Треба взяти до уваги і той факт, що нагальна потреба збільшення імпорту техніки й обладнання для промислових підприємств у роки першої п'ятирічки породила багато не завжди економічно обґрунтованих ініціатив, однією з яких могло стати розширення експорту ганчір'я. Зв'язок збирання утилю із його продажем за кордон простежується в гаслі "Збором утильсировини збільшимо свій експорт", за яким на початку 1930 р. пройшла відповідна компанія в багатьох містах СРСР, включаючи Київ. З інформації, розміщеної в українській пресі як звіт про її хід, стає зрозуміло, що вартість одного трактора оцінювалась в 1800 крб, а збирання утилю вимірювалось, зокрема кількістю техніки, яку Радянський Союз міг придбати внаслідок його продажу.

Отже, у 1920-х рр., з огляду на ресурсний голод, заготівля сировини, до якої належать відходи, зокрема ганчір'я, набула у СРСР стратегічного значення. Їхня цінність, а відповідно – і масштаби збирання та використання, визначались специфікою потреб радянської економіки.

Інтерес до заготівлі ганчір'я спочатку зумовлювався його експортним потенціалом, однак із початком курсу на індустріалізацію зросло його значення для паперової, легкої, хімічної, галантерейної, будівельної галузей промисловості. Радянська модель утилізації ганчір'я формувалась на основі моделі, що складалась ще в часи Російської імперії, тому можна констатувати безперервність цієї практики та її незалежності від політичної чи економічної системи на території України (капіталізм у Російській імперії й соціалізм у СРСР). Однак їй були притаманні специфічні риси – централізація і планування діяльності на державному рівні й ідеологічне забарвлення.

Безперечно, ми не можемо говорити про свідому екологічно орієнтовану діяльність учасників, що брали участь у цьому процесі у вказаний період. Їхня мотивація була зовсім інша. Однак ця діяльність сприяла створенню певних елементів інфраструктури сортування і зберігання відходів, розробці або вдосконаленню правил поводження з ними, упровадженню інновацій і технологій ресурсозбереження в різних галузях промисловості.

Водночас не до кінця зрозумілою залишається експортно-імпортуна політика СРСР щодо ганчір'я, яка, на перший погляд, здається нелогічною й економічно збитковою. Цей аспект, як і методи залучення до збирання ганчір'я широких верств населення, що розпочалось у 1930-х рр., потребують подальшого поглибленого вивчення. Це стосується і ґрунтового дослідження рециклінгу ганчір'я в різних галузях радянської промисловості, а також розв'язання дилеми збирання утилю в умовах товарного й ресурсного дефіциту.

Список використаних джерел

1. Бахтияров А. А. История книги на Руси / А. А. Бахтияров. – М.: типография А. Грантель, 1890. – 275 с.
2. Беккерман С. И. Ширпотребы из утиля / С. И. Беккерман. – М.; Л.: Всесоюзное объединенное кооперативное издательство, 1941. – 50 с.
3. Вишневский Н. П. Простейший способ изготовления бумаги / Н. П. Вишневский, Г. В. Овсянник. – М.: Госбумиздат, 1944. – 68 с.
4. Внешняя торговля за первую пятилетку. Статистический обзор / под ред. А. Н. Вознесенского, А. А. Волошинского. – М.: Внешторгиздат, 1933. – 575 с.
5. Внешняя торговля СССР за 20 лет 1918–1937 гг. Статистический сборник. – М.: Международная книга, 1939. – 263 с.

6. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. О признании ударными работ по заготовке животного сырья, кожи, пушнины, козовчины, щетины, волоса, шерсти, рогов и копыт / Собрание законов и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – 1207 с.
7. Доклад ЦСУ СССР, Института экономики Академии наук СССР и Института питания Академии медицинских наук СССР Н.А. Булганину об уровне потребления основных продовольственных и промышленных товаров в СССР на душу населения // "Советская жизнь. 1945–1953 гг.". – М.: РОССПЭН, 2003. – 720 с.
8. Золото на свалке – Л.: Издательское бюро управления легкой промышленности. 1932. – 42 с.
9. Зыков Ф. Г. Заготовка и первичная обработка животного сырья и утиля / Ф. Г. Зыков, А. Я. Розенблат, Б. Л. Зингер. – М.: Госторгиздат, 1937. – 92 с.
10. Лазарев В. Неиспользованные сокровища / В. Лазарев. – М.: Госмашметиздат, 1932. – 135 с.
11. Оніпко Т. В. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації України в добу НЕПу (1921–1928) / Т. В. Оніпко. – Полтава: РВВ: ПУЕТ, 2012. – 333 с.
12. Промышленность и электрификация // Народное хозяйство СССР. Статистический справочник 1932. – М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – 670 с.
13. Сотні мільйонів на індустріалізацію країни. – Охтирка: Охтирська друкарня "Книгоспілка", 1930. – 16 с.
14. Статистическая таблица ЦСУ СССР "Приобретение обуви и тканей в семьях крестьян в 1923–24, 1928–29, 1936, 1940, 1950, 1952 гг. и первом полугодии 1953 г. (по данным обследования бюджетов)" // "Советская жизнь. 1945–1953 гг.". – М.: РОССПЭН, 2003. – 720 с.
15. Студінський В. А. Паперова промисловість України (XVI–XX ст.) / В. А. Студінський. – Луцьк: Вид-во "Волинь", 2004. – 266 с.
16. Фрейдзон М. Ценное сырье из отбросов / М. Фрейдзон. – Л.: "Красная деревня", 1930. – 16 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 4137 (Всеукраїнське галузеве об'єднання споживчої кооперації по заготівлі і збуту сільськогосподарської сировини та утилю при Вукоопспілці (Вукоопсировина)), спр.6 (Постанови Центральної ради сприяння експорту). 300 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 4137 (Всеукраїнське галузеве об'єднання споживчої кооперації по заготівлі і збуту сільськогосподарської сировини та утилю при Вукоопспілці (Вукоопсировина)), спр.9 (Плани, протоколи огляди експортної роботи). 296 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, Фонд 52 (Експортне пайове товариство "Утильсировина"), спр. 198 (Укргосвнешторг). 150 с.
20. Denton, S. Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II [Online] / S. Denton, H. Weber // Business History. – 10 May 2021.
21. Fitzpatrick, S. Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s / S. Fitzpatrick. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 312 p.
22. Gardner, C. M. The Economics of Soviet Steel / M. Clark Gardner. – Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, 2013. – 400 p.
23. Gille, Z. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global) / Z. Gille. – Bloomington: Indiana University Press, 2007. – 264 p.
24. Kochetkova, E. Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR [Online] / E. Kochetkova // Environmental History Now. – November 25, 2020. – URL: <https://bit.ly/3sap8J8>
25. Oldenziel, R. Introduction: Reconsidering Recycling / R. Oldenziel, H. Weber // Contemporary European History. – 2013. – Vol. 22, Issue 3. – Pp. 347–370.
26. Pál, V., Pérez, V. L. Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary / V. Pál, L. V. Pérez // Global Environment, 2021. – Vol. 14. – Issue 2. – P 310–334.
27. Peterson D. J. Troubled Lands. The Legacy of Soviet Environmental Destruction / D. J. Peterson. – Boulder: Westview Press, 1993. – 276 p.
28. Pristed B. B. Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945 / B. Pristed // Business History. – November, 2020. – Pp. 1–17.
29. Strasser, S. Waste and Want: A Social History of Trash / S. Strasser. – New York: Holt Paperbacks, 2000. – 368 p.
3. Vishnevsky, N. & Ovsyankin, G. (1944). *The simplest demand for papermaking*. Moscow: Gosbumizdat. [In Russian].
4. *Foreign trade for the first five years*. (1933). Statistical Review. Moscow: Vneshtorgizdat. [In Russian].
5. *Foreign trade of the USSR for 20 years 1918-1937*. Statistical collection. (1939). Moscow: International book. [In Russian].
6. *On the recognition of shock work on the procurement of animal raw materials, leather, furs, goats, bristles, hair, wool, horns and hooves*. (1944). Moscow: Administration of the Council of People's Commissars of the USSR. [In Russian].
7. *Report of the Central Statistical Administration of the USSR, the Institute of Economics of the USSR Academy of Sciences and the Institute of Nutrition of the USSR Academy of Medical Sciences H.A. to Bulganin on the level of consumption of basic food and industrial products in the USSR per capita* (2003). Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
8. *Gold in a landfill*. (1932). Leningrad: Publishing bureau of light industry management. [In Russian].
9. Zykov, F. & Rosenblat, A. & Zinger, B. (1937). *Harvesting and primary processing of animal raw materials and waste*. Moscow: Gostorgizdat. [In Russian].
10. Lazarev, V. (1932). *Unused treasures*. Moscow: Gosmashmetizdat. [In Russian].
11. Onipko, T. (2012). *Peculiarities of the procurement activity with the living cooperation of Ukraine in the need for NEP (1921–1928)*. Poltava: PUET. [In Ukrainian].
12. *Industry and electrification*. (1932). National economy of the USSR. Statistical reference book of 1932. Moscow, Leningrad: State socio-economic publishing house. [In Russian].
13. *Hundreds of millions on industrialization of the country*. (1930). Okhtyrka: Knigospilky. [In Ukrainian].
14. *Statistical table of the Central Statistical Office of the USSR "Purchase of footwear and fabrics in the families of peasants in 1923–24, 1928–29, 1936, 1940, 1950, 1952 and the first half of 1953 (according to the budget survey)"*. (2003). In: Soviet Life. 1945-1953. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
15. Studynskyi, V. (2004). *Paper industry of Ukraine (16th–20th centuries)*. Lutsk: Volyn. [In Ukrainian].
16. Freidzon, M. (1930). *Valuable raw materials from waste*. Leningrad: Krasnaya Derevnnya. [In Russian].
17. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 4137 (All-Ukrainian branch association of consumer cooperation on procurement and sale of agricultural raw materials and scrap at Vukoospilka), vol. 6 (Resolutions of the Central Council for Export Promotion), 300 sheets. [In Ukrainian].
18. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 4137 (All-Ukrainian branch association of consumer cooperation on procurement and sale of agricultural raw materials and scrap at Vukoospilka), vol. 9 (Plans, protocols, look at the export robot), 296 sheets. [In Ukrainian].
19. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, File 52 (Utility Raw Export Joint Stock Company), vol. 198 (Ukrgosvneshtorg), 150 sheets. [In Ukrainian].
20. Denton, S. & Weber, H. (2021). Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*.
21. Fitzpatrick, S. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
22. Gardner, C. M. (2013). *The Economics of Soviet Steel*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.
23. Gille, Z. (2007). *The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global)*. Bloomington: Indiana University Press.
24. Kochetkova, E. (2020). Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR. *Environmental History Now*. <https://bit.ly/3sap8J8>
25. Oldenziel, R. & Weber, H. (2013). Introduction: Reconsidering Recycling. *Contemporary European History*, 22(3), 347–370.
26. Pál, V. & Pérez, V. (2021). Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary. *Global Environment*, 14(2), 310-334.
27. Peterson, D. (1993). *Troubled Lands. The Legacy of Soviet Environmental Destruction*. Boulder: Westview Press.
28. Pristed, B. (2020). Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945. *Business History*.
29. Strasser, S. *Waste and Want: A Social History of Trash* (2000). New York: Holt Paperbacks.

References

1. Baxtiyarov, A. (1890). *History of the book in Russia*. Moscow: A. Trantel Printing House. [In Ukrainian].
2. Beckerman, S. (1941). *Consumer goods from scrap*. Moscow. Leningrad: All-Union United Cooperative Publishing House. [In Russian].

Надійшла до редколегії 23.09.21

T. Perga, PhD in History, Senior Researcher

State institution "Institute of World History of National Academy of Science of Ukraine", Kyiv, Ukraine

RAGS – TRASH OR VALUABLE RESOURCE? REUSE OF WASTE IN UKRAINIAN SSR IN 1920S – EARLY 1930S

The article analyzes reuse of waste in the USSR in the 1920s – early 1930s taking the example of rags. The study is done due to the non-disclosure of this scientific problem in the Ukrainian and foreign research. Based on a comparative analysis of the disposal of rags in the Russian Empire and in the USSR (case of Ukraine), the absence of ruptures in the practice of its collection has been proved. This is argued by the recognition of the value of rags as a raw material for the development of a number of industries, for example paper. The conclusion is made about the reconceptualization of waste in the early USSR, which began to be considered as a valuable raw material resource for the needs of the Soviet economy and exports. It was found that the initial interest in collecting rags was due to the need to expand exports in order to obtain additional foreign exchange earnings and purchase deficit in the USSR equipment and goods. However, since the second half of the 1920s, rags were recognized as a valuable resource for the Soviet industry. It was found that with the development of the Soviet economy, the circle of customers of rags expanded and the chemical, haberdashery and construction industries joined the paper and light industry. The similarities and differences of the multilevel mechanism of collecting rags and its main actors in tsarist Russia and in the Soviet Union are revealed. Author analyzed the evolution of its forming and found that in the 1920s, the activity in the collecting rags was decentralized. It was carried out by a wide range of actors as one of the areas of procurement of various types of agricultural and industrial raw materials for the Soviet economy. Author put the question of the need to analyze the dilemma of collecting rags in the context of a total shortage of consumer goods and poverty of the population, which widely used the practice of clothing repair. As a result, garbage often transformed in almost unusable in recycling rags. The author did not identify the environmental motivation for the reuse of rags during this period, but concluded that these activities contributed to the creation of certain elements of waste sorting and storage infrastructure, development and improvement of waste management rules, which established a basis for more efficient and conscious waste management in the second half of the 20th century.

Key words: consumption, waste, utile, rags, reuse of resources, USSR, Ukrainian SSR, Russian Empire.